

A Systematic Review of Rationality (Concept, Classification, Opinions and Views of experts) in Social Sciences with Emphasis on Management

Abolfazl Gaini¹ , Alireza Adib Bassmanj²

1. Assistant Professor, Management, Institute of Islamic Studies and University, Qom, Iran.

againi@rihu.ac.ir

2. Master's Degree, Farabi University, Tehran, Iran (Corresponding Author).

ali.atu2012@gmail.com

Received: 2024/07/10; Accepted 2025/02/13

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Rationality is a fundamental concept in philosophy, natural sciences, and social sciences that plays a role in both theoretical and applied dimensions. “Reason” has undergone a transformation in its historical course from theoretical reason in the “Platonic-Aristotelian tradition” to modern instrumental reason. The concept of rationality as one of the central concepts in the humanities has complex dimensions and is derived from the French language (Arastekho, 2002, p. 681); however, “rationality” or “rational aspects” has many derivatives, all of which are derived from this word. Rationalization is a process by which realities and activities are placed within the scope of the dominance of reason. In fact, rationality is considered to be meaningful in a specific context (Turner, 2006: 145). Therefore, it can be said that a rational act is an act that convinces and convinces the power of reason or human reasoning; In this sense, reasoning is based on thinking and is different from feelings and emotions (Danaeifard et al., 2010; quoted by Snellen). One of the major challenges that researchers and theorists in this field face is the lack of a unified understanding of the concept of rationality

and its related aspects. In general, the main question of this research is: “What is rationality and the aspects related to what has characteristics?”; The purpose of this research is to provide the audience with a better understanding of various aspects of rationality by relying on the study and collection of literature and theoretical background in the field of social sciences.

Research Method: In the field of applied research, there are several methods, each of which may be assigned different names depending on the characteristics of the research questions and the specific situations and conditions of the study. The most important of these studies are: case studies, historical, descriptive, exploratory, longitudinal and cross-sectional, field, laboratory, experimental and post-event, correlational and congruent, real and quasi-experimental. Descriptive research method is one of the most basic forms of research. This research, at the bottom of the research hierarchy pyramid and with a descriptive-analytical approach, examines rationality in terms of its application in social sciences. The fact that descriptive research is at the bottom of the research pyramid does not mean that it is unimportant, unscientific or worthless. This type of research describes phenomena in our world. These descriptions can be about basic information, activities, behaviors and fundamental changes in phenomena. The present research is of a descriptive-analytical type and has attempted to examine the concept of rationality and the issues and phenomena related to it with a systematic approach. In this direction, the views and opinions of prominent scholars in this field and their analysis and classification have been the researchers’ approach in this research. The main goal of this research is to accurately describe the concept of rationality, the opinions and views of experts in the field of rationality and related concepts.

Research findings: First, different categories of rationality were presented, which were defined in different ways, depending on the differences in symbols, values, and culture of different societies:

- Practical rationality → Tactical response to environmental obstacles; realistic strategies.
- Formal rationality → A tool for standardizing decision-making; suitable for bureaucratic organization.
- Theoretical rationality → The development of complex analytical systems for prediction and evaluation.
- Value rationality → Inspiring social and cultural developments and the basis for value strategies in politics or religion.

Finally, one of the conventional categories of value/substantive rationality and instrumental rationality and their characteristics were stated. After presenting the comprehensive model of rationality, the views of a number of thinkers and experts in the field of rationality were presented, and at the end, their opinions and thoughts based on the definition, purpose, and perspective are presented as follows:

A summary of Habermas's view, including his definition, purpose, and perspective on rationality

Definition: Instrumental reason is a form of rationality.

Purpose: Control and engineering processes and phenomena

View: Man is an instrumental animal and at the same time a rational being; in contrast, instrumental reason proposes the concept of communicative reason with communicative action.

A summary of Durkheim's view, including his definition, purpose, and perspective on rationality

Definition: Durkheim's interpretation of rationality is the opposite of the positivist interpretation.

Purpose: Theorizing with rational methods and (empirical confirmation) instead of empirical inference

View: The rational ideal of the Enlightenment is the main factor in the existence and corruption of modern society.

A summary of Weber's view, including his definition, purpose, and view of rationality

Definition: Complexity in the administrative, social, and economic system, the emergence of an extensive division of labor and the predictability of social and economic life, and human use of tools

Objective: 1. Rational action in which the agent acts for the sake of profit and is aware of the effect of his action; 2. Irrational action in which the agent is aware of the effect of his action and does not seek benefit.

View: Rationality is divided into two types: theoretical (referring to rationality in the sciences) and practical (the criteria by which man tries to control the environment).

A summary of Lukács' view, including his definition, purpose, and view of rationality

Definition: In capitalism, human relations are transformed into commodity relations, and modern rationality promotes objectification.

Objective: It seeks to resolve the contradictions of action.

Viewpoint: From Lukács's perspective, reason is worthy of its name when all non-rational elements are gathered into a coherent system.

A summary of Heidegger's view, including his definition, purpose, and view of rationality

Definition: The definition of rationality is subject to change and transformation.

Objective: Modern technology, which relies on instrumental rationality, is a symbol of the oblivion of existence.

Viewpoint: A call for ontological rethinking

A summary of Nietzsche's view, including his definition, purpose, and view of rationality

Definition: Instrumental reason is separate from real life and does not order human experience.

Objective: Every view we have is an angle of truth.

Viewpoint: Instrumental reason is the criterion of view.

A summary of Schopenhauer's view, including his definition, purpose, and view of rationality

Definition: Reason is considered a servant of the will.

Purpose: It does not promote the ideal of a rational system in the world in any way.

Viewpoint: It rejects the rationalist theories of Hegel and other philosophers and points to the importance of the will and its role in shaping reality in human life.

Discussion and Conclusion: Rationality has long been considered the backbone of management theories; however, the excessive emphasis on complete rationality in neoclassical management and economics created a gap between theory and organizational reality. Herbert Simon, criticizing this view, introduced the concept of "bounded rationality" that paid attention to the cognitive and environmental conditions of the factors in the decision-making process.

Simon, believing in bounded rationality, summarizes it in the following limitations:

1. Cognitive limitations: memory, attention, and information processing capacity.
2. Informational constraints: incomplete access to data and decision outcomes.
3. Time constraints: the need to make decisions within the framework of organizational scheduling.

Simon (1957) showed that managers are forced to "satisfy" rather than maximize; that is, they accept an option that is "good enough."

In Islamic philosophy, reason has a special place and is emphasized as one of the sources of knowledge and guidance of man towards perfection and happiness. Along with revelation and tradition, reason is considered to be two essential elements in explaining and promoting religious teachings and a correct understanding of the Sharia. In Islamic philosophy, reason is divided into two main types: theoretical reason (al-'aql al-nazrī) and practical reason (al-'aql al-'amli).

The subject of theoretical reason is related to the truths of things without addressing how actions are performed, and its goal is to fully understand and interpret the cause and effect of the universe, while practical reason is related to human action.

Acknowledgements: "I dedicate this article to my parents and my beloved teacher, who paved the way for me with their patience and love."

Keywords: Rationality, Instrumental Rationality, Value Rationality, Epistemology, Islamic Philosophy.

Cite this article: Gaini, Abolfazl, and Adib Bassmanj, Alireza (2025). A systematic review of rationality (concept, classification, opinions and views of experts) in social sciences with emphasis on management. *Journal of Humanities Methodology*, 31(125): 173-209.

مروری نظام‌مند بر عقلانیت (مفهوم، دسته‌بندی، آرا و دیدگاه‌های صاحب‌نظران)

در علوم اجتماعی با تأکید بر مدیریت

ابوالفضل گایینی^۱ ، علیرضا ادیب باسمنج^۲

۱. استادیار، مدیریت، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران.

againi@rihu.ac.ir

۲. کارشناسی ارشد، دانشکدگان فارابی دانشگاه، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

ali.atu2012@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۲۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۵

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: عقلانیت مفهومی اساسی در فلسفه، علوم طبیعی و علوم اجتماعی است که در بعد نظری و عرصه کاربردی نقش ایفا می‌کند. «عقل» در سیر تاریخی خود از عقل نظری در «سنت افلاطونی-ارسطویی» تا عقل ابزاری مدرن دچار دگرگونی شده است مفهوم عقلانیت به‌عنوان یکی از مفاهیم محوری در علوم انسانی دارای ابعاد پیچیده و برگرفته از زبان فرانسه است (آراسته‌خو، ۱۳۸۱، ص ۶۸۱)؛ اما «عقلانیت» یا «جهات عقلانی» مشتقات بسیار زیادی دارد که همگی از این کلمه گرفته شده‌اند. عقلانی‌سازی فرایندی است که بر پایه آن واقعیت‌ها و فعالیت‌ها در محدوده سلطه خرد قرار می‌گیرند. در واقع، عقلانیت را معنادار بودن در یک بافت خاص می‌دانند (Turner،

145: 2006). از این رو، می‌توان گفت که عمل عقلایی عملی است که قدرت خرد یا استدلال انسان را قانع و متقاعد می‌کند؛ در این معنا استدلال بر مبنای تفکر است و با احساسات و هیجانات متفاوت است (دانایی‌فرد و همکاران، ۱۳۸۹؛ به نقل از اسلنن). یکی از چالش‌های عمده‌ای که پژوهشگران و نظریه‌پردازان این حوزه با آن مواجه هستند عدم فهم واحد از مفهوم عقلانیت و جنبه‌های مرتبط با آن است. به‌طور کلی، سؤال اصلی این پژوهش عبارت است از: «عقلانیت چیست و جنبه‌های مرتبط با آنچه ویژگی‌هایی دارد؟» هدف از انجام این پژوهش آن است تا با تکیه بر مطالعه و گردآوری ادبیات و پیشینه نظری در حوزه علوم اجتماعی فهم بهتری از جنبه‌های گوناگون عقلانیت را پیش روی مخاطب قرار دهد.

روش پژوهش: در زمینه پژوهش‌های کاربردی، روش‌های متعددی وجود دارد که به هریک از آنها برحسب ویژگی پرسش‌های پژوهش و موقعیت‌ها و شرایط خاص مطالعه ممکن است نام‌های مختلف اختصاص داده شود. اهم این مطالعات عبارت است از: مطالعات موردی، تاریخی، توصیفی، اکتشافی، طولی و مقطعی، میدانی، آزمایشگاهی، تجربی و پس‌رویدادی، همبستگی و همخوانی، تجربی حقیقی و شبه‌تجربی. روش تحقیق توصیفی یکی از اساسی‌ترین شکل‌های تحقیق است. این تحقیق در پایین هرم سلسله‌مراتبی پژوهش و با رویکرد توصیفی-تحلیلی به بررسی عقلانیت از حیث کاربرد در علوم اجتماعی می‌پردازد. قرار گرفتن تحقیق توصیفی در پایین هرم تحقیق به معنای بی‌اهمیتی، غیر علمی یا بی‌ارزش بودن آن نیست. این نوع تحقیقات، پدیده‌های موجود در دنیای ما را توصیف می‌کنند. این توصیفات می‌توانند درباره اطلاعات پایه‌ای، فعالیت‌ها، رفتارها و تغییرات بنیادین پدیده‌ها باشند. پژوهش پیش‌رو از نوع توصیفی-تحلیلی است و تلاش نموده است تا به بررسی مفهوم عقلانیت و مسائل و پدیده‌های مرتبط با آن با رویکرد سیستماتیک بپردازد. در این مسیر دیدگاه‌ها و آرای اندیشمندان مطرح در این حوزه و تحلیل و دسته‌بندی آنها رویکرد پژوهشگران در این تحقیق بوده است. هدف اصلی در این پژوهش توصیف دقیق مفهوم عقلانیت، آرا و دیدگاه صاحب‌نظران در حوزه عقلانیت و مفاهیم مرتبط است.

یافته‌های پژوهش: ابتدا دسته‌بندی‌های مختلف پیرامون عقلانیت ارائه شد که با توجه به تمایز نمادها، ارزش‌ها و فرهنگ جوامع مختلف تعاریف گوناگونی از آن ارائه شده است:

- عقلانیت عملی → پاسخ تاکتیکی به موانع محیطی؛ راهبردهای واقعیت‌گرایانه.

- عقلانیت رسمی → ابزار استانداردسازی تصمیم‌گیری؛ مناسب برای سازمان‌دهی بوروکراتیک.
- عقلانیت تئوریک → توسعهٔ نظام‌های تحلیلی پیچیده برای پیش‌بینی و ارزیابی.
- عقلانیت ارزشی → الهام‌بخش تحولات اجتماعی و فرهنگی و بستر راهبردهای ارزشی در سیاست یا دین.

در نهایت یکی از دسته‌بندی‌های مرسوم به عقلانیت ارزشی / جوهری و عقلانیت ابزاری و ویژگی‌های آنها بیان شد. پس از ارائه مدل جامع عقلانیت دیدگاه تعدادی از اندیشمندان و صاحب‌نظران در حوزه عقلانیت مطرح شد و در پایان آرا و اندیشه‌های آنها بر پایه تعریف، هدف و دیدگاه به شرح ذیل ارائه شده است:

خلاصه‌ای از دیدگاه هابرماس مشتمل بر تعریف، هدف و دیدگاه وی از عقلانیت
تعریف: عقل ابزاری شکلی از عقلانیت است.

هدف: کنترل و مهندسی فرایندها و پدیده‌ها
دیدگاه: آدمی جانوری ابزارسازی و در عین حال موجودی ناطق است؛ در مقابل عقل ابزاری مفهوم عقل ارتباطی با کنش ارتباطی را مطرح می‌کند.

خلاصه‌ای از دیدگاه دورکیم مشتمل بر تعریف، هدف و دیدگاه وی از عقلانیت
تعریف: تفسیر دورکیم از عقلانیت عکس تفسیر پوزیتیویست‌هاست.

هدف: نظریه‌پردازی با روش‌های عقلانی و (تأیید تجربی) به جای استنتاج تجربی
دیدگاه: آرمان عقلانی روشنگری به منزله عوامل اصلی معایت و مفساد جامعه مدرن است.

خلاصه‌ای از دیدگاه وبر مشتمل بر تعریف، هدف و دیدگاه وی از عقلانیت
تعریف: پیچیدگی در نظام اداری، اجتماعی، اقتصادی، پیدایش تقسیم کار گسترده و پیش‌بینی پذیر

شدن امور زندگی اجتماعی و اقتصادی، بهره‌گیری انسان از ابزارها
هدف: ۱. کنش عقلانی که فاعل به دلیل سود و منفعت بوده و آگاه به اثر فعل خودش است؛ ۲.

کنش غیرعقلانی که فاعل آگاه به اثر فعل خود بوده و به دنبال فایده نمی‌باشد.
دیدگاه: عقلانیت به دو قسم نظری (اشاره به عقلانیت در علوم) و عملی (معیارهایی که انسان سعی

می‌کند توسط آن محیط را کنترل کند) تقسیم می‌شود.

خلاصه‌ای از دیدگاه لوکاج مشتمل بر تعریف، هدف و دیدگاه وی از عقلانیت

تعریف: در سرمایه‌داری روابط انسانی به روابط کالایی تبدیل می‌شود و عقلانیت مدرن به شیء‌وارگی دامن می‌زند.

هدف: درصدد حل تناقضات عمل برآمده است.

دیدگاه: از دیدگاه لوکاچ عقل زمانی شایسته نام خود است که کلیه عناصر غیرعقلایی در نظامی منسجم گردآوری می‌شود.

خلاصه‌ای از دیدگاه هایدگر مشتمل بر تعریف، هدف و دیدگاه وی از عقلانیت

تعریف: تعریف از عقلانیت دستخوش تغییر و دگرگونی می‌شود.

هدف: تکنولوژی مدرن که متکی بر عقلانیت ابزاری است نماد فراموشی هستی است.

دیدگاه: دعوت به بازاندیشی هستی‌شناسانه

خلاصه‌ای از دیدگاه نیچه مشتمل بر تعریف، هدف و دیدگاه وی از عقلانیت

تعریف: عقل ابزاری از زندگی واقعی جداست و به نظم دادن تجربه انسانی نمی‌پردازد.

هدف: هر نگاه ما زاویه‌ای از حقیقت است.

دیدگاه: عقل ابزاری ملاک نگاه‌ها به حقیقت نیست.

خلاصه‌ای از دیدگاه شوپنهاور مشتمل بر تعریف، هدف و دیدگاه وی از عقلانیت

تعریف: عقل خادمی برای اراده محسوب می‌شود.

هدف: به هیچ‌وجه ایدئالی از یک نظام عقلانی را در دنیا ترویج نمی‌کند.

دیدگاه: نظریه‌های عقل‌گرایانه هگل و سایر فلاسفه را رد می‌کند و به اهمیت اراده و نقش آن در

شکل‌گیری واقعیت در زندگی انسان اشاره دارد.

بحث و نتیجه‌گیری: عقلانیت از دیرباز به‌عنوان ستون فقرات نظریه‌های مدیریت مطرح بوده

است؛ اما تأکید بیش از اندازه بر عقلانیت کامل در مدیریت و اقتصاد نئوکلاسیک، فاصله‌ای را

میان تئوری و واقعیت سازمانی ایجاد کرد. هربرت سایمون با نقد این دیدگاه، مفهوم «عقلانیت

محدود» را معرفی کرد که به شرایط شناختی و محیطی عوامل در فرایند تصمیم‌گیری توجه می‌کرد.

سایمون با باور به عقلانیت محدود آن را در محدودیت‌های زیر خلاصه می‌کند:

۱. محدودیت‌های شناختی: حافظه، توجه و توان پردازش اطلاعات.

۲. محدودیت‌های اطلاعاتی: دسترسی ناکامل به داده‌ها و پیامدهای تصمیم.

۳. محدودیت‌های زمانی: نیاز به تصمیم‌گیری در چارچوب زمان‌بندی سازمانی. سایمون (Simon: 1957) نشان داد که مدیران ناگزیر به «رضایت‌بخشی»^۱ به جای بیشینه‌سازی هستند؛ یعنی گزینه‌ای را می‌پذیرند که «کافی خوب» است. در فلسفه اسلامی عقل جایگاه ویژه‌ای دارد و به‌عنوان یکی از منابع شناخت و هدایت انسان به سوی کمال و سعادت مورد تأکید قرار گرفته است. عقل در کنار وحی و سنت، دو رکن اساسی در تبیین و ترویج آموزه‌های دینی و فهم صحیح از شریعت محسوب می‌شود. در فلسفه اسلامی، عقل به دو گونه اصلی تقسیم می‌شود: عقل نظری (العقل النظری) و عقل عملی (العقل العملي). موضوع عقل نظری مربوط به حقایق اشیاء است بدون اینکه به چگونگی انجام افعال پردازد و هدف از آن شناخت تامّ و تأویل علّت و معلول عالم هستی است و عقل عملی مربوط به عمل انسان است.

تقدیر و تشکر: «این مقاله را تقدیم به پدر و مادر و استاد عزیزم می‌کنم که با صبر و محبت خود مسیر پیش رویم را هموار کردند». واژگان کلیدی: عقلانیت، عقلانیت ابزاری، عقلانیت ارزشی، معرفت‌شناسی، فلسفه اسلامی.

استناد: گابینی، ابوالفضل، و ادیب باسمنج، علیرضا (۱۴۰۴). مروری نظام‌مند بر عقلانیت (مفهوم، دسته‌بندی، آرا و دیدگاه‌های صاحب‌نظران) در علوم اجتماعی با تأکید بر مدیریت. مجله روش‌شناسی علوم انسانی ۳۱(۱۲۵): ۱۷۳-۲۰۹.

مقدمه

مفهوم عقلانیت

واژه reason از زبان فرانسه گرفته شده است (آراسته‌خو، ۱۳۸۱، ص ۶۸۱)؛ اما rationality یا «عقلانیت» و یا «جهت عقلانی» مشتقات بسیار زیادی دارد که همگی از این کلمه گرفته شده‌اند. عقلانی‌سازی، فرایندی است که بر پایه آن واقعیت‌ها و فعالیت‌ها در محدوده سلطه خرد قرار می‌گیرند. در واقع، عقلانیت را معنادار بودن در یک بافت خاص می‌دانند (Turner, 2006: 145). از این رو، می‌توان گفت که عمل عقلایی عملی است که قدرت خرد یا استدلال انسان را قانع و متقاعد می‌کند؛ در این معنا استدلال بر مبنای تفکر است و با احساسات و هیجانات متفاوت است (دانایی فرد و همکاران، ۱۳۸۹؛ به نقل از اسنلن).^۱

انسان عقلایی

کریس آرجریس می‌نویسد: «به‌طور خلاصه پیامد مفهوم انسان صرفاً عقلایی عبارت است از تمرکز بر فعالیت‌های فکری منطقی، قابل برنامه‌ریزی و سازمان‌دهی شده انسان؛ اهمیت دادن به رفتاری که مرتبط با اهداف است و پذیرش هدف بدون اینکه پرسیم این هدف چگونه ایجاد شده است؛ از نگاه سلبی انسان به‌عنوان شخصی که بی‌نظمی و آشوب را احساس و تجربه می‌کند از خود رفتارهایی بروز می‌دهد بدون آنکه عمل خود را از جهت سازگاری با اهداف توجیه کند، بدون برنامه اقداماتی انجام می‌دهد و همچنین دچار اندیشه‌های گوناگون می‌شود و ممکن است بکوشد تا خود را از گذشته‌اش جدا سازد، این چنین انسانی، انسان عقلایی مدنظر نظریه‌پرداز نیست (دانایی فرد و الوانی، ۱۳۹۰، ص ۲۰).

تحلیل معرفت‌شناختی منابع عقلانیت: ادراک، حافظه، آگاهی و دلیل

در تاریخ معرفت‌شناسی، بررسی منابعی که انسان‌ها از آنها برای عقلانیت بخشی به باورها و کسب دانش بهره می‌گیرند، از اهمیتی ویژه برخوردار است. منابعی همچون ادراک، حافظه، آگاهی و دلیل از جمله

1. Snellen

مؤلفه‌های کلاسیک و محوری در تحلیل‌های عقلانی هستند. برخی فیلسوفان این منابع را در دو طبقه کلی «تجربه» و «دلیل» دسته‌بندی کرده‌اند (Lee, 2002). این طبقه‌بندی نشان از تعامل بنیادین میان تجربه حسی و عقلانیت نظری در تشکیل باور دارد.

۱. ادراک^۱

مفهوم ادراک حسی

آنچه ما از دنیای بیرون دریافت می‌کنیم به وسیله حواس است که تأثیرات و نتایج این ادراک حسی در فرایند بسیار پیچیده و سیستماتیک ذهن انسان ضبط، طبقه‌بندی و تحلیل می‌شود و مفاهیم کلی پدید می‌آید. «عقل» یک مرحله پیچیده از ادراک است که در آن ساخت مفاهیم کلی از مفاهیم جزئی اتفاق می‌افتد. ادراک در فلسفه مرلوپوتنی شانی هستی‌شناسانه دارد. در ادراک فاصله سوژه و ایزه برداشته می‌شود؛ زیرا در ادراک و به‌ویژه ادراک حسی، ضرورتی در کار نیست. سوژه به‌عنوان موجودی که در جهان بودن از مؤلفه‌های اساسی اگزیستانس اوست، قبل از هرگونه تأملی با چیزها نسبت دارد. وی اندیشه‌های خود را در زمینه‌های مختلف علوم انسانی از طریق تبیین و تفسیر آثار هنرمندان پیش برده است. اهمیت ادراک در نزد وی تا آنجاست که مهم‌ترین اثرش به اذعان بسیاری از متفکران، «پدیدارشناسی ادراک» نام گرفته است. یکی از مهم‌ترین پرسش‌ها نزد مرلوپوتنی همین است که ادراک چیست و چه اهمیتی در پدیدارشناسی دارد؟ در پاسخ می‌توان گفت: در پدیدارشناسی مرلوپوتنی «ادراک در انضمامی‌ترین شکلش، به صورت جنبه‌ای از جوانب در-جهان-بودن جسمانی ما ظاهر می‌شود (برزنجی و همکاران، ۱۴۰۱).

وقتی ما به یک شیء نگاه می‌کنیم - برای مثال ساعت- و می‌گوییم «ساعت ده است»، این یک ادراک حسی مستقیم است که منجر به شکل‌گیری باور می‌شود. چنین باوری بدون برخی پیش‌نیازهای مفهومی ممکن نیست؛ زیرا فرد باید معنای «ده» یا مفهوم «ساعت» را درک کند.

اما اعتبار معرفتی ادراک به‌تنهایی، بدون تعامل با دیگر منابع مانند حافظه و آگاهی، ناتمام است. برای آنکه ادراک به یک منبع عقلانی دانش تبدیل شود، نیازمند «آگاهی» از آن تجربه است (Shoe-

maker, 1996). این دیدگاه بیان می‌کند: تنها وقتی فرد از ادراک خود آگاه است، ادراک می‌تواند نقش توجیه‌کننده داشته باشد (Pryor, 2000).

برخی فیلسوفان، مانند ویلهلم وندلباند و بعدتر گیلبرت رایل، میان ادراک مستقیم و غیرمستقیم تفاوت قائل شده‌اند. اگر ادراک صرفاً از طریق واسطه‌های ذهنی (تصاویر، افکار) قابل دستیابی باشد، باید آن را برحسب ساختارهای ذهنی و نه عینیت خارجی تحلیل کرد (Sellars, 1963).

۲. حافظه^۱

حافظه نیز یکی از ارکان کلیدی در توجیه عقلانی از باور و استمرار دانش است؛ اما حافظه برخلاف ادراک، واجد خصلت بازگشتی است؛ یعنی آنچه که قبلاً ادراک یا استنتاج شده است در حافظه ذخیره می‌شود. حافظه از این منظر توجیه‌ثابته‌ای برای باورهای فعلی ارائه می‌دهد (Bernecker, 2010). مسئله مهم در حافظه، تمایز بین یادآوری صحیح و بازسازی نادرست تجربیات گذشته است. مطالعات روان‌شناسی شناختی نشان داده‌اند که حافظه انسان مستعد خطاست (Loftus, 1997)، و به همین علت، فیلسوفان همچون ارنست سوپر و کیت لِر بین دانش حافظه‌ای^۲ و باورحافظه‌ای^۳ تفاوت نهاده‌اند.

اما سؤال اساسی در معرفت‌شناسی حافظه این است: آیا حافظه فقط حامل دانش است یا خود منشأیی برای آن نیز محسوب می‌شود؟ برخی مانند برن کر بر این باورند که حافظه تنها زمانی یک منبع معرفتی محسوب می‌شود که اتصال عالی با ادراک اولیه داشته باشد (Bernecker, 2010). در غیر این صورت، حافظه ممکن است صرفاً ابزار ذخیره‌سازی غیرقابل اعتماد باشد.

۳. آگاهی^۴

آگاهی، خاص‌ترین و درعین حال مناقشه‌برانگیزترین منبع معرفتی است. آگاهی به دو گونه کلی تقسیم می‌شود:

-
1. Memory
 2. memorial knowledge
 3. memorial belief
 4. Consciousness

• آگاهی درونی^۱: که مشتمل بر افکار، احساسات، درد، اراده و حالت‌های ذهنی است.

• آگاهی بیرونی^۲: که ناظر به شناخت اشیاء خارجی از طریق حواس است.

فیلسوفانی مانند توماس نیگل و دیوید چالمرز^۳ (۱۹۹۷) بر این نکته تأکید داشته‌اند که آگاهی، دست‌کم به‌عنوان زمینه برای هرگونه ادراک یا حافظه، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر دارد (Nagel, 1974). حتی هیوم، که در بسیاری موارد به شکاکیت نزدیک می‌شود، «احساس درونی» را انکار نمی‌کند و آن را بُعدی از حیات ذهنی تلقی می‌کند (Hume, 2000).

از منظر معرفت‌شناختی، آگاهی می‌تواند پلتفرمی برای خودآزمایی ذهنی باشد. یعنی فرد نه تنها چیزی را ادراک یا یادآوری می‌کند، بلکه از اینکه دارد آن را ادراک یا یادآوری می‌کند، نیز آگاه است. این همان فراآگاهی^۴ است که توسط فیلسوفانی چون تیلور برگ تحلیل شده است (Burge, 2011).

۴. دلیل یا شهود عقلانی^۵

دلیل، نقش بی‌بدیلی در عقلانیت نظری و شناخت انتزاعی دارد. توانایی فهم روابط منطقی، ساختار گزاره‌ها و ارائه استدلال از طریق تعمیم یا قیاس، به حوزه فعالیت عقل یا شهود عقلانی مربوط می‌شود. دلیل نه‌تنها شامل استدلال صریح است، بلکه به صورت ضمنی در شهود اولیه حقایق بدیهی نیز نقش دارد (Bealer, 1998).

برای مثال، درک اینکه «اگر $A \Rightarrow B$ و $B \Rightarrow C$ ، پس $A \Rightarrow C$ » نوعی استنتاج منطقی است و وابسته به شهود عقلانی است. این نوع شناخت، تحت عنوان دانش پیشینی^۶ در معرفت‌شناسی تحلیل می‌شود. باوجود این، عقل به‌تنهایی برای شکل‌گیری دانش کافی نیست؛ زیرا باید در تعامل با سایر منابع مانند تجربه یا حافظه قرار گیرد. این رویکرد را می‌توان در تلفیق نظریه‌های «عقل‌گرایی» و «تجربه‌گرایی» در معرفت‌شناسی معاصر مشاهده کرد (Chalmers, 2010).

-
1. inward awareness
 2. outer awareness
 3. Chalmers
 4. meta-awareness
 5. Reason / Intuition
 6. a priori justification

بنابراین، منابعی همچون ادراک، حافظه، آگاهی و دلیل، هریک کارکرد خاصی در نظام عقلانیت و دانش ایفا می‌کنند. ادراک پایه تجربه حسی است، حافظه استمرار دانش را تضمین می‌کند، آگاهی بستر و زمینه ذهنی را فراهم می‌سازد و دلیل امکان استنتاج مفهومی را مهیا می‌کند. هیچ‌کدام به تنهایی کفایت معرفتی ندارند و تنها در شبکه‌ای تعاملی و همپوشان به معرفت منجر می‌شوند.

پیشینه و ادبیات نظری پژوهش

انواع عقلانیت

ماکس وبر، یکی از بنیان‌گذاران اندیشه جامعه‌شناسی مدرن، مفهوم عقلانیت را در قلب پروژه تحلیلی خود قرار داده است. عقلانیت در نظر وبر، نه تنها امری ذهنی یا روان‌شناختی، بلکه ابزاری برای درک ساختارهای اجتماعی و سازمانی است. او با تعریف گونه‌های مختلف عقلانیت، قصد دارد نحوه سازمان‌دهی کنش‌های انسانی و مسیرهای تاریخی شکل‌گیری نظم اجتماعی را توضیح دهد. این گونه‌شناسی عقلانیت از طریق تفکیک چهار نوع کنش اجتماعی صورت می‌گیرد:

- کنش عقلانی معطوف به هدف^۱
- کنش عقلانی معطوف به ارزش^۲
- کنش سنتی^۳
- کنش عاطفی^۴ (Weber, 1978)^۵

چهار الگوی عقلانیت: از مفاهیم ذهنی تا ساختارهای راهبردی

تحلیل وبر از عقلانیت، در قالب چهار گونه عقلایی قابل بررسی است. این چهار گونه در تحلیل (Kal-berg, 1980, 2012) بسط یافته و از منظر جامعه‌شناسی کنش تبیین می‌شوند.

1. Max Weber
 2. Zweckrationalität
 3. Wertrationalität
 4. Traditional action
 5. Affective action

عقلانیت عملی^۱

این نوع عقلانیت به صورت مستقیم با زندگی روزمره، حل مسائل عینی و مواجهه با موانع مرتبط است. به بیان کالبرگ (۱۹۸۰): «عقلانیت عملی، واقعیت‌ها را براساس تجربیات قبلی بررسی کرده و به صورت محاسبه‌گرایانه در جهت منافع فردی سازمان‌دهی می‌کند». به عبارتی، این عقلانیت شکلی از عمل‌گرایی شخصی است که با توجه به منابع موجود و شرایط واقعی تصمیم می‌گیرد. آنچه در اقتصاد کلاسیک به‌عنوان «عامل بهینه‌جو» دیده می‌شود، نمونه‌ای از این عقلانیت است.

عقلانیت نظری / تئوریک^۲

عقلانیت نظری، برخلاف عقلانیت عملی، بر ساخت مفاهیم انتزاعی، تحلیل‌های انتقادی و سیستماتیک و تولید دانش انتزاعی متمرکز است. این نوع عقلانیت ویژگی اصلی علوم نظری و فلسفه است. و بر این نوع عقلانیت را به نظام‌های علمی همچون ریاضیات، الهیات یا نظریه اقتصادی نسبت می‌دهد. در آن، کنش نه با نیت دستیابی به نتایج عملی، بلکه برای فهم نظری ساختارهای مبتنی بر واقعیت صورت می‌گیرد. مثال بارز: اقتصاد نئوکلاسیک که مفروضاتش مبتنی بر مدل‌های انتزاعی مبتنی بر عقلانیت است، نه رفتار واقعی کنشگران.

عقلانیت رسمی^۳

این عقلانیت ناظر به نهادینه‌سازی قواعد، قوانین و ساختارهای بوروکراتیک است. آنچه و بر در توصیف نظام بوروکراتیک مدرن ارائه می‌دهد (نظم قانون‌مدار، اقتدار عقلانی-قانونی)، مبتنی بر همین عقلانیت است. عقلانیت رسمی به محاسبه نظام‌مند بر پایه قوانین مجرد و رسمی اشاره دارد که اغلب در سازمان‌ها و نهادهای مدرن دیده می‌شود (Kalberg, 1980; Weber, 1946). همچنین، و بر هشدار می‌دهد که عقلانیت رسمی می‌تواند فردیت و خلاقیت را محدود کرده و آزادی فردی را در دل «قفس آهنین بوروکراسی» به بند کشد (Weber, 1958).

-
1. Practical Rationality
 2. Theoretical Rationality
 3. Formal Rationality

عقلانیت ارزشی^۱

در این عقلانیت، عمل بر مبنای تعهد به ارزش‌ها و اصول اخلاقی درونی صورت می‌گیرد، نه صرفاً کارآمدی ابزاری. این همان جایی است که عمل به انگیزه درونی و باور به درست بودن ذاتی یک کنش صورت می‌گیرد؛ مانند شهادت، ایثار یا مقاومت مدنی. کالبرگ (۱۹۸۰) تأکید می‌کند که: «عقلانیت ارزشی، اقدامی است که مستقل از پیامدها و بر پایه درک ذاتی از «درست» بودن عمل صورت می‌گیرد». این نوع عقلانیت پایه‌ای برای فهم کنش‌های اخلاقی، دینی، یا ایدئولوژیک است، که در آن افراد نه به سود، بلکه به ارزش می‌اندیشند.

نسبت عقلانیت‌ها با راهبرد و ساختار اجتماعی

در تحلیلی پیشرفته‌تر، این چهار گونه عقلانیت در شکل‌دهی به راهبردهای اجتماعی، سازمانی و اقتصادی نقش ایفا می‌کنند:

- عقلانیت عملی → پاسخ تاکتیکی به موانع محیطی؛ راهبردهای واقعیت‌گرایانه.
- عقلانیت رسمی → ابزار استانداردسازی تصمیم‌گیری؛ مناسب برای سازمان‌دهی بوروکراتیک.
- عقلانیت تئوریک → توسعه نظام‌های تحلیلی پیچیده برای پیش‌بینی و ارزیابی.
- عقلانیت ارزشی → الهام‌بخش تحولات اجتماعی و فرهنگی و بستر راهبردهای ارزشی در سیاست یا دین.

این تمایزها در سازمان‌های امروزی نیز کاربرد دارند: برای مثال، مدل پورتر (Porter, 1996) درباره مزیت رقابتی بر پایه عقلانیت رسمی و عملی شکل می‌گیرد؛ درحالی‌که نوآوری‌های رادیکال فرهنگی یا ایدئولوژیک ریشه در عقلانیت ارزشی دارند. بنابراین، دیدگاه وبر درباره عقلانیت نه فقط یک تحلیل روان‌شناختی از کنش فردی، بلکه چارچوبی ساختاری برای تحلیل کنش اجتماعی در مقیاس کلان است. از منظر او، انواع مختلف عقلانیت می‌توانند به نظام‌های کنش اجتماعی متفاوت منجر شوند که هر کدام دارای پیامدهایی اخلاقی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی هستند.

ترکیب عقلانیت ابزاری با عقلانیت ارزشی، هم‌زمان می‌تواند به ایجاد راهبردهایی سودآور و پایدار

منجر شود؛ راهبردهایی که نه تنها به سود، بلکه به معنا و ارزش نیز توجه دارند. این دقیقاً همان مفهومی است که وبر در مفهوم «ناسیونالیسم اخلاقی»، «فرهنگ کاری پروتستانی» یا «بوروکراسی کارآمد» طرح می‌کند. تحلیل وبر از عقلانیت و مانیفست‌هایی را می‌توان در تحلیل کارهایش مدنظر قرار داد که از مهم‌ترین کارهای وی انتشار یافته است. وبر میان مفهوم عقلانیت از دیدگاه جامعه‌شناختی با اصطلاح فلسفی «عقلانیت» تفاوت قائل است، برداشت وبر از عقلانیت به معنای سازماندهی عقلایی به شیوه زندگی است. بنابراین، این ظرفیت‌های چهارگانه عقلانیت در انسان‌ها (اثرگذار، سنتی، ارزش عقلانی و دارای پایان منطقی) می‌تواند به گونه‌ای تئوری‌سازی شود که الگوهای ظرفیت‌های عمل اجتماعی نیز برمبنای آن تعیین شود، این الگوها عملی، نظری، ارزشی و رسمی است (Kalberg, 2021; 1980).

درحالی‌که این الگوها در محتوا با یکدیگر تفاوت دارند، همه این چهار گونه عقلانیت به فرایندهای ذهنی بازمی‌گردند که از طریق مردم به اجزای تکه تکه شده آنها انسجام بخشیده می‌شود. تجربه مداوم و القای انتظام در الگوهای عمل اجتماعی می‌تواند در انسجام بخشیدن به آنها کمک نماید. عقلانیت عملی عبارت است از: «هر مسیری از زندگی که حاوی دیدگاه‌ها و قضاوت‌های گسترده در ارتباط با عمل‌گرایی افراد است و منافع نفسانی افراد را تعیین می‌کند». «واقعیت مورد قبول و محاسبات مربوط به نحوه برقراری ارتباط با سختی‌هایی که افراد با آنها روبه‌رو می‌شوند در عمل‌گرایی افراد مورد توجه قرار می‌گیرد» (Kalberg, 1980: 1151-1152).

بنابراین عقلانیت عملی به ظرفیت افراد برای دنبال کردن منافعشان به وسیله پیگیری واقعیت‌های موجود و بررسی آنها اهمیت می‌دهد. افراد و گروه‌ها در پیچیدگی ابزارهایی با یکدیگر به توافق رسیده‌اند که عقلانیت عملی آنها بر پایه آن ایجاد شده و مهارت‌ها و توانمندی‌های گوناگونی که سبب شکل‌گیری این شاخه از عقلانیت شده است. عقلانیت تئوریک اقدامات را از طریق علائم شناختی دنبال می‌کند بدون آنکه با ظرفیت عملکردی خاصی همراه باشد. برای مثال، اقتصادهای نئوکلاسیک به مثابه مکتبی هستند که عقلانیت تئوریک را تشدید می‌کنند و از الگوهای ابزاری استفاده می‌کنند که مشتمل بر استفاده حداکثری از افراد برای حداکثر کردن منافع و سود بنگاه‌هاست. عقلانیت رسمی آینه تمایل به استفاده از عقلانیت عملی است تا محاسبات را به منظور به پایان رساندن مسائل و مشکلات موجود ادامه دهد؛ اما عقلانیت رسمی سفارش‌ها و اقدامات را به واسطه بازگشت به قوانین کاربردی تنظیم و آنها را با یکدیگر هماهنگ می‌کند.

عقلانیت اساسی شبیه به عقلانیت کاربردی و عملی است که با ارزش و ظرفیت اقدام عقلایی به صورت مشخص ارتباط دارد. در نتیجه عقلانیت عملی می‌تواند به صورت مستقیم الگوهای عملی را شکل دهد؛ اما «نه براساس صرفاً به پایان رساندن راه‌حل‌هایی که به مشکلات روتین داده می‌شود بلکه براساس ارتباط با گذشته و حال یا ارزش‌های بالقوه‌ای که به صورت فرضیه باقی مانده است» (Kalberg, 1980: 1155; Weber, 1978: 85-86). اگر بخواهیم به صورت مختصر دیدگاه وبر را در خصوص گونه‌شناسی اقدام و عقلانیت موردنظر او بررسی نماییم، زمینه‌ای برای فهم این مسئله ایجاد می‌شود که چرا یک چشم‌انداز گسترده‌تر در خصوص عقلانیت ممکن است برای مطالعه زمینه پیدایش راهبردها و تئوری‌پردازی در خصوص ارزش‌ها آن‌قدر مهم باشد. این ارزش‌ها هستند که سبب می‌شوند تا اساس عقلانیت ارزشی ایجاد شود و در ضمن فرایندهای ارزش‌محور تحسین‌شده و راهبردهای مختلفی به دست بیایند که همین راهبردها زمینه ایجاد ارزش‌های والاتر را فراهم می‌آورند. به عقیده استن مارک، عقلانیت نوعی شرط لازم برای عقلانیت هنجاری است؛ ولی شرط کافی نیست. در توضیح باید گفت که عقلانیت نوعی توصیف توانایی در به‌کارگیری عقل جهت برآورده کردن ملاک‌های عقلانیت است. در مقابل عقلانیت هنجاری در مواردی به کار می‌رود که عقل و ملاک‌های عقلانیت را به نحوی دقیق به کار بسته باشیم. از دیدگاه منطقی هر عقلانیت هنجاری نوعی عقلانیت است؛ ولی برخی گونه‌های عقلانیت نوعی عقلانیت هنجاری هستند و برخی نیستند (Stenmark, 1999).

کلی^۱ نیز در امتداد تقسیم‌بندی وبر دو نوع عقلانیت ابزاری و شناختی را در مقابل هم مورد نقد قرار می‌دهد. عقلانیت شناختی نوعی از عقلانیت است که فرد به گزاره‌هایی اعتقاد دارد که شدیداً به واسطه شواهد حمایت می‌شوند و از اعتقاد به گزاره‌هایی خودداری می‌کند که با توجه به شواهد نامحتمل به نظر می‌رسند. عقلانیت ابزاری به نوعی از عقلانیت در به‌کارگیری ابزارها برای رسیدن به اهداف گفته می‌شود (Kelly, 2003: 1). همچنین، در یک دسته‌بندی کلی می‌توانیم وجوه اشتراک و افتراق تعقل ابزاری و جوهری را به صورت خلاصه نشان دهیم:

1. Thomas Kelly

وجوه اشتراک عقلانیت ابزاری و ارزشی/جوهری

- این دو نوع تعقل از یک عمل ذهنی حکایت دارند؛
- هر دو هدف‌دار هستند؛
- هر دو حق انتخاب به آدمی می‌دهند؛
- هر دو برای رسیدن به هدف به روابط موجود در بین پدیده‌های مورد نظر، توجه دارند.

جدول ۱. وجوه اشتراک تعقل ابزاری و ارزشی/جوهری (واعظی و محمدی: ۱۳۹۲)

عقلانیت ابزاری	عقلانیت ارزشی/جوهری
• معیارهای زندگی انسان از طریق جامعه تعیین می‌شود.• اقتصاد در تدوین نظریه‌های ابزاری اصل گرفته می‌شود.• جدایی ارزش‌ها از واقعیت‌ها مورد قبول است و تلاش بر آن است که مطالعات و تحقیقات از بعد ارزشی عاری باشند.• روش‌های علوم طبیعی برای مطالعه انسان و جامعه نیز کافی و رساست.	• معیارهای زندگی انسان به وسیله عقل و فطرت او شکل می‌گیرد و فرایند اجتماعی شدن (تطبیق با جامعه) در این میان نقشی ندارد.• اقتصاد در تدوین نظریه‌های جوهری اصل نیست.• جدایی ارزش‌ها از واقعیت‌ها عقیده موهومی است و تحقق آن در تحقیقات میسر نیست.• مطالعه انسان و جامعه باید روش‌های خاص خود را داشته باشد که لزوماً «با روش‌های مطالعه در علوم طبیعی» یکی نیست.

وجوه افتراق تعقل ابزاری و ارزشی/جوهری

دسته‌بندی‌هایی که از عقلانیت ارائه می‌شود متنوع‌اند، آنچه عقلانیت خوانده می‌شود به جوهره ارزشی حاکم بر جامعه بازمی‌گردد، بنابراین، بسته به نظام‌های ارزشی و نیازهای حاکم بر جوامع مختلف قضاوت‌های حاکم بر عقلانیت هم می‌تواند متغیر باشد. گسترش عقلانیت ارزشی/جوهری در یک جامعه نیازمند امنیت در تمامی ابعاد آن است، تقسیم‌بندی نیازهای اجتماعی، فرهنگی، روانی، زیستی و رده‌بندی آنها در یک سلسله‌مراتب انتزاعی امری کاملاً خدشه‌پذیر است. یکی از نامزدهای خوب برای احراز عنوان اولیه میان نیازهای مشخص و قابل تشخیص آدمیان، نیازی است که خود را کم‌وبیش در تعاملات تشکیل‌دهنده نظم اجتماعی بروز می‌دهد و از آن به «امنیت» می‌توان تعبیر نمود (سویینی و

همکاران، ۱۳۹۰).

نظریه‌های سازمانی در علوم مدیریت با تکیه بر تعقل ابزاری شکل گرفته است و به همین دلیل می‌توان گفت که توصیفی محدود و نارسا از پدیده‌ها به دست می‌دهد و تنها هدف کاربردی بودن و مفید واقع شدن را دنبال می‌کند. با وجود توفیقات ظاهری نظریه‌های مبتنی بر تعقل ابزاری، دید ژرفانگر به‌خوبی تشخیص می‌دهد که نظریه‌های مبتنی بر تعقل ابزاری ناقص هستند و به همین جهت، آثاری مخرب بر زندگی اجتماعی بشر و سازمان‌های اجتماعی بر جای گذاشته‌اند. به همین دلیل، بر صاحب‌نظران سازمان فرض است که تعقل جوهری یا ارزشی را اساس نظریه‌های سازمان قرار دهند.

در طرح اولیه‌ای که از مدل جامع عقلانیت ارائه شده است، صرفاً تعقل جوهری و ابزاری در نظر گرفته نشده است؛ بلکه سه قسم عقلانیت ابزاری، انطباقی و جوهری لحاظ شده است. هر کدام از این سه قسم براساس ویژگی‌هایی از قبیل مدل بصیرت انسانی، نگرش جهانی، پایه اخلاقی، نگرش به سوی قدرت، جهت‌گیری ارتباطی، اعتبار ادعاها، روش ارزیابی ادعاها، نوع دانش حاکم، زمینه‌های آزادی بیان و عمل آزادی بیان بررسی شده است. برای مثال، در عقلانیت ابزاری مدل بصیرت انسانی مبتنی بر تفکر فردی، نگرش جهانی براساس هدف طبیعت‌گرایانه جهان، پایه اخلاقی براساس بهینه‌سازی محاسبات سودنگرانه، نگرش به سوی قدرت براساس (فردگرایی، آزادی مطلق، خودگردانی کل)، جهت‌گیری ارتباطی براساس موفقیت در دست‌یابی به اهداف فرموله‌شده فردی، اعتبار ادعاها بر مبنای اثربخشی، روش ارزیابی ادعاها براساس محاسبه کمی هدف، نوع دانش حاکم نیز تکنولوژیکی و استراتژیکی، زمینه آزادی بیان مبتنی بر پیش‌بینی نیت سخنرانی و عمل آزادی بیان نیز براساس قواعد دستوری است. براساس توضیحاتی که داده شد می‌توان عقلانیت انطباقی و جوهری را تفسیر کرد. لازم به توضیح است که هدف عقلانیت انطباقی (میانجی‌گری) برخلاف عقلانیت ابزاری که کسب سود حداکثری است دستیابی به سود مناسب و رضایت‌بخش به جای سود حداکثری است و از این سود همه ذی‌نفعان بهره‌مند می‌شوند. به نظر می‌رسد عقلانیت انطباقی با تکیه بر تعامل اجتماعی مبتنی بر تغییر و توسعه و از طریق مذاکره از موانع پیش رو گذر کرده و به یک توافق مشترک با استفاده از سازوکارهای اجتماعی مبتنی بر مشروعیت دست یابد. براساس توضیحاتی که بیان شد عقلانیت انطباقی می‌تواند نگاه ژرف‌تری نسبت به دسته‌بندی گذشته پیش روی ما قرار دهد. در ادامه نیز «طرح اولیه از مدل جامع عقلانیت» با

توجه به ویژگی‌های ابزاری، انطباقی و جوهری ارائه می‌شود:

جدول ۲. طرح اولیه از مدل جامع عقلانیت

ویژگی عنصر	عقلانیت ابزاری	عقلانیت انطباقی	عقلانیت جوهری
مدل بصیرت انسانی	تفکر فردی	انطباق دیالکتیکی (جدلی)	تعهد اجتماعی
نگرش جهانی	هدف طبیعت‌گرایانه جهان	هدف ترکیب‌شده / جهان درون‌ذهنی	جهان درون‌ذهنی اجتماعی
پایه اخلاقی	بهبودسازی محاسبات سودنگرانه	بهبودسازی اجتماعی محتمل	بهبودسازی قرارداد اجتماعی
نگرش به سوی قدرت	فردگرا آزادی مطلق خودگردانی کل	تعامل اجتماعی تغییر و توسعه	تعامل اجتماعی محتمل آزادی جزئی (بخشی) خودگردانی قانونی / تنظیمی
جهت‌گیری ارتباطی	موفقیت در دستیابی به اهداف فرموله‌شده فردی	درک موفقیت براساس دستیابی به اهداف فرموله‌شده اجتماعی	درک و فرموله‌بندی اجتماعی قوانین مؤسسه
اعتبار ادعاها	اثربخشی	توافق مشترک بر اثربخشی مشروعیت	حق‌گویی / صداقت / حقانیت / مشروعیت
روش ارزیابی ادعاها	محاسبه کمی هدف	مذاکرات چندگانه	کاربرد موضوعی اصل موافقت
نوع دانش حاکم	تکنولوژیکی و استراتژیکی	دانش ترتیبات ویژه قدرت در محتوای اخلاقی / قانونی در مواجهه با نیازهای فنی	دانش عملی / اخلاقی نمایندگی قانون زیبایی‌شناسی دانش
زمینه‌های آزادی بیان	پیش‌بینی نیت سخنرانی	تعیین نیازها، نیت، ارزش‌های تکاملی نیت مشترک در یک محتوایی از اشتراک قدرت	ارزش‌های سخنران و احساسات روابط فردی
عمل آزادی بیان	الزام‌آور (دستوری)	مذاکره کردن	نظام‌بخشی

طرح اولیه از مدل جامع عقلانیت

عقلانیت کلاسیک و چالش‌ها

عقلانیت مدرن به‌عنوان زیربنای تفکر روشنگری و پیشرفت علمی ظهور کرد؛ اما به تدریج به ابزاری برای تسلط بر طبیعت و کنترل زندگی اجتماعی تبدیل شد. این فرایند که در اصطلاح «عقل ابزاری» نامیده می‌شود، از زمان ظهور پوزیتیویسم و عمل‌گرایی در قرون نوزدهم و بیستم، مورد نقد جدی قرار گرفت. نقد عقلانیت مدرن نشان می‌دهد که اگرچه این عقلانیت موجب پیشرفت علمی و فنی شده، اما با تهدیدهایی چون شیء‌وارگی، قفس آهنین و فراموشی هستی همراه بوده است. بازسازی عقلانیت در جهت تعامل انتقادی و تفاهم جمعی، راهگشای ایجاد جهانی‌رهایی‌بخش‌تر است. در ادامه خلاصه نظرات تعدادی از صاحب‌نظران ارائه می‌شود که به چالش از مفهوم عقلانیت کلاسیک پرداختند:

جدول ۳. خلاصه نظرات تعدادی از صاحب‌نظران (اباذری: ۱۳۸۷)

آراء و نظرات	صاحب‌نظران
نگرانی در مورد گسترش عقل ابزاری و نگرش تکنوکراتیک به همه عرصه‌های زندگی اجتماعی، از آغاز، یعنی از زمان انتشار تغییر ساختاری یکی از دغدغه‌های اصلی هابرماس بوده است. او این نظریه را در دو سطح نظریه اجتماعی و نظریه معرفت مورد نقد قرار داده است. هابرماس 'عقل ابزاری را شکلی از عقلانیت می‌داند که هدف اصلی‌اش کنترل و مهندسی فرایندها و پدیده‌هاست. این عقلانیت ابتدا در علوم طبیعی ظهور کرد و سپس به عرصه‌های اجتماعی و فرهنگی تسری یافت (Spracklen, 2009). به لحاظ اجتماعی، گسترش عقل ابزاری و نگرش فن‌سالارانه این خطر را در بر دارد که همه مسائل عملی یعنی مسائل اخلاقی و سیاسی و فرهنگی جامعه، به‌عنوان مسائل فنی تعریف و ارزیابی شوند. هدف اصلی تحقیق درباره چگونگی تسلط عقل ابزاری بر تفکر مدرن است. وی بدین منظور، تجزیه و تحلیل و زوال معرفت‌شناسی کلاسیک و ظهور پوزیتیویسم و عمل‌گرایی را در قرون نوزدهم و بیستم را بررسی می‌کند. نظریه معرفت هابرماس همپای نظریه اجتماعی و نقد او از نظریه سرمایه‌سالاری متأخر بسط یافته است. به اعتقاد هابرماس نوع بشر تجربه خود را براساس منافع و علایقی پیشینی سازمان می‌دهد. براساس دیدگاه وی آدمی جانوری ابزارساز و در عین حال موجودی ناطق است. انسان‌ها برای دستیابی به لوازم و مقتضیات بقای مادی خویش به ناچار باید اشیاء و امور را به کار گرفته و مهار کنند و در همان حال به میانجی‌نمادهای جمعی یا بین‌الذات‌های و در چارچوب نهادهای مشخص و منظم با یکدیگر ارتباط برقرار کنند. در مقابل عقل ابزاری، مفهوم «عقل ارتباطی» یا «کنش ارتباطی» مطرح می‌شود. در این نوع عقلانیت، فرایند تفاهم و تبادل نمادین بین افراد در مرکز قرار دارد و حقیقت محصول وفاق بین‌الذات‌های است (Habermas, 2015). هابرماس به پیروی از هگل و کل سنت ایدئالیسم آلمانی، برای مشخص کردن موضوع و مضمون اصلی سومین نوع منافع و علایق معطوف به شناخت، اصطلاح عقل آ را به کار می‌گیرد. از دیدگاه هگل و تا حدی کانت عقل معرفت آن شکلی از آگاهی است که در تقابل با فهم علاوه بر موضوع آگاهی، رابطه آگاهی با موضوع را نیز شامل می‌شود. درحالی‌که «فهم» اصطلاحی مناسب برای توصیف نگرش عینی‌گرایانه تکنولوژی و علوم طبیعی است. «عقل» مبین نگرشی عمیق‌تر و کلی‌تر است که غایت اصلی آن خودآگاهی و تأمل در نفس^۳ است. عقل هم از نظر کانت و هگل و هم از دید هابرماس بیانگر قابلیت و توانایی فرد (یا جامعه‌ای) است که می‌تواند به تأمل در نفس پرداخته و خود تعیین‌کننده سرنوشت خویش باشد. تأکید هابرماس بر عقلانیت مستلزم آن است که در تقابل با آرای تصمیم‌گرایان، مبنایی عام برای همه صور معرفت فراهم آید، در غیر این صورت نقد و سنجش عقلانی فقط به عرصه علوم تجربی-تحلیلی منحصر می‌شود.	یورگن هابرماس

1. Habermas
2. Reason / Vernunft
3. Self-reflection

تفسیر مسترویچ آن است که جمع علم پوزیتیویستی با خردگریزی کاملاً ممکن است و آنچه باید با اتکاء به این ترکیب موردانتقاد قرار گیرد و طرد شود وابستگی جامعه جدید به عقل‌گرایی روشنگری است. آرمان‌های عقلانی روشنگری به منزله عوامل اصلی معایب و مفاسد جامعه مدرن طرد شود. دورکیم متفکر دکارتی تمام و کمال است. پیش از وابستگی او به فلسفه آگاهی دکارتی شکل عقلانی برخوردار او با مسائل و صراحت و روشنایی نوشته‌های او خود نمایی می‌کند. هیچ جامعه‌شناسی با آن سبب که دورکیم خود، دلیل ابطال آرای خود را فراهم کرده است، آثار او را کنار نگذاشته است. تفسیر دیگری نیز از آثار دورکیم ارائه شده است که درست عکس تفسیر پوزیتیویستی است. مسترویچ در کتاب خود به بررسی رابطه دورکیم با مدرنیسم و مابعد مدرنیسم اختصاص داده است (Mestrovic, 2017). راه خود را از به قول خود محافظه‌کاری خردگریز و لیبرالیسم روشنگری طلب جدا کرده و راه سومی یافته است که نامش را لیبرالیسم خردگریز نهاده است. از دید وبر کسی که معتقد به اخلاق مسئولیت است، اگر بخواهد دست به عملی بزند باید نقایص معمولی مردمان را در نظر بگیرد. «مسئول» احساس می‌کند که نگذارد شعله مقاصد خیر به خاموشی گراید، زنده نگه داشتن این شعله با هر عمل غیرعقلانی که میسر باشد «وظیفه» اوست. اگر به دو نوع اخلاقی که وبر از آنها سخن گفت توجه کنیم درمی‌یابیم که این دو نوع اخلاق با دو مقوله جامعه‌شناسی مشهور وی تناظر دارند؛ یعنی عقلانیت صوری و عقلانیت بنیادی یا ارزشی. جامعه‌شناسی وبر برآیند تنش آمیز این دو نوع عقلانیت است و در یک طرف اخلاق دینی و عرفانی و زیبایی‌گرایی و در طرف دیگر اخلاق علمی قرار دارد. عقلانیت صوری و اخلاق مسئولیت که با آن متناظر است نتیجه جریان‌هایی است که از اصلاح دینی و ظهور آیین پروتستان نشئت گرفته‌اند. منتهی وی معتقد است که وضعیت فعلی نتیجه ناخواسته اخلاقی غایبات مطلق است؛ یعنی اخلاق پروتستانی.	امیل دورکیم و مارکس وبر
در مقاله «کی یرکه گارد» رابطه شکل با زندگی پی گرفته می‌شود؛ اما لوکاج می‌گوید که کی یرکه گارد نه می‌تواند مانند بورژواهای اولیه به شیوه عقلانی در جریان زندگی روزمره به شکل دست یابد و نه می‌تواند مانند رمانتیک‌ها درصدد خلق اجتماعی نو باشد. کی یرکه گارد کاملاً آگاه است که این دو راه بسته شده است و توهمی در این باره ندارد. لوکاج با توجه به تقسیم‌بندی سه‌گانه کی یرکه گارد در مورد مراحل زندگی - اخلاقی و زیبایی‌شناختی و دینی - می‌گوید که کی یرکه گارد بر آن است که زندگی اخلاقی یا اجتماعی در عصر حاضر دچار عسرت شده و به جنگ روان‌های مغشوش و نامتجانس بدل شده است، گذر از یک مرحله به مرحله دیگر ممکن نیست؛ الا با جهشی غیرعقلانی. لوکاج اصرار می‌کند که کی یرکه گارد حقیقت را امری ذهنی می‌داند؛ یعنی نوعی درک درونی از آنچه از حیث عینی نامعین است و بر آن است که کی یرکه گارد با تمامی «نظام‌های عقلانی تفکر» مخالف است، نظام‌هایی که درصددند تا با چشم پوشیدن از فرد مشخص به انسجام دست یابند. فلسفه و جامعه‌شناسی لوکاج عبارت است از ترکیب نظریه عقلانیت ماکس وبر با نظریه فرهنگ گنورک زیمل و بخش‌های تاریخی سرمایه‌مارکس که لوکاج آن را در پرتو مقوله «بت وارگی کالایی» مجدداً تفسیر می‌کند. لوکاج نیز نشان می‌دهد که در سرمایه‌داری روابط انسانی به روابط کالایی تبدیل می‌شوند و عقلانیت مدرن به شیء‌وارگی دامن می‌زند (Lukács, 1971) و بر این باور است که تنها خودآگاهی انقلابی طبقه کارگر قادر به رفع این بت‌وارگی است. وی به جای «عقل کانت» تفکر بورژوازی مارکس را نهاده است، به شرح و تفسیر عقل‌گرایی مدرن "خاصه" فلسفه "کلاسیک آلمان" می‌پردازد که از کانت شروع و به هگل ختم می‌شود. اگر تلاش کنیم سخن لوکاج را که تا به حال تفسیر کرده‌ایم به‌طور موجز بیان کنیم به این نتیجه خواهیم رسید: لوکاج درصدد حل تناقضات عقل برآمد، نه ذهن استعلایی کانت و نه روح مطلق هگل قادر نیست که کلیت جامعه را بفهمند و از آنجا که عقل زمانی شایسته نام خود است که کلیه عناصر غیرعقلانی را در نظامی منسجم گرد آورد، تلاش آنها درنهایت به شکست انجامید؛ زیرا تلاش‌های کانت را شیء‌ای منفسه محدود کرد و تلاش‌های هگلی را روح مطلق که قادر نیست از درون تاریخ، تاریخ را تفسیر کند و تغییر دهد.	گنورک لوکاج

هایدگر (۱۹۲۷) معتقد است در جهان مدرن ابتدا اشیاء در قالب عقلانیت ابزاری دیده می‌شود نه خود اشیاء، و این وضعیت مانع از تأمل در هستی می‌شود. ابزار چیست و رابطه آن با شیء کدام است؟ «اشیاء را به شکل انتولوژیک با مقولات جوهر و ماده و امتداد و... بیان می‌کنند». اگر بگوییم چیزی شیء است منظور آن است که در مکانی قرار دارد و می‌تواند با دیگر اشیاء در ارتباط علی قرار گیرد و از نقطه‌ای به نقطه دیگر منتقل شود. به عبارت دیگر، اگر بخواهیم به جز زبان فلسفه سنتی سخن بگوییم، می‌توان گفت که شیء موجودی است که مقولات کانتی قوه فاعله به آن قابل اطلاق باشد. تمایز میان اشیاء و ابزار فقط به استفاده یا عدم استفاده ما از آنها منحصر نیست. ما اشیاء را مشاهده می‌کنیم؛ اما ابزار مورد استفاده ما هیچ‌وقت مشاهده نمی‌شوند. زمانی که کار ما در جهان علمی به پیش می‌رود ما در جهان ابزاری هستیم؛ اما به محض اینکه ابزار کارایی خود را از دست بدهد، ما نیازمند علم می‌شویم. بر همین اساس، تعریفی که وی از عقلانیت ابزاری ارائه می‌دهد دستخوش تغییر و دگرگونی می‌شود. او تکنولوژی مدرن که متکی بر عقلانیت ابزاری است را نماد فراموشی هستی می‌داند و دعوت به بازاندیشی هستی‌شناسانه می‌کند (Heidegger, 1977).	هایدگر
نیچه نیز در غروب بت‌ها عقل را ابزاری می‌داند که از زندگی واقعی جداست و به نظم دادن تجربه انسانی نمی‌پردازد (Nietzsche, 1961). او مفهوم «اراده به قدرت» را جایگزین حقیقت مطلق می‌کند و معتقد است که هر نگاه زاویه‌ای از واقعیت است.	نیچه
اراده را اصل اساسی هستی می‌داند و عقل را خادمی برای آن، بدون توان اخلاقی مستقل قلمداد می‌کند (Goodale, 2020). او اخلاق کانتی را وظیفه‌محور ولی فاقد شفقت و غنای کیهانی می‌داند.	شوپنهاور

عقلانیت و مدیریت

عقلانیت از دیرباز به‌عنوان ستون فقرات نظریه‌های مدیریت مطرح بوده است؛ اما تأکید بیش از اندازه بر عقلانیت کامل در مدیریت و اقتصاد نئوکلاسیک، فاصله‌ای را میان تئوری و واقعیت سازمانی ایجاد کرد. هربرت سایمون با نقد این دیدگاه، مفهوم «عقلانیت محدود» را معرفی کرد که به شرایط شناختی و محیطی عوامل در فرایند تصمیم‌گیری توجه می‌کرد. هم‌زمان، روان‌شناسان از دهه ۱۹۷۰ دریافتند که انسان‌ها در قضاوت و تصمیم‌گیری از الگوهای شناختی خاص و تعصبات سیستماتیک پیروی می‌کنند، نه صرفاً اصول منطقی هندسی.

هربرت سایمون در مقالات کلاسیک و نیز کتب خود نظیر مدل رفتاری انتخاب منطقی (۱۹۵۵)^۱ و رفتار اجرایی (۱۹۴۷)^۲ تلاشی فراگیر برای شکل‌دهی نظریه رفتار سازمانی انجام داد. او اقتصاد نوکلاسیک را نقد کرد و نشان داد که تمرکز صرف بر مدل‌های پیشینه‌سازی فرضی، توانایی توضیح رفتار واقعی مدیران را ندارد. سایمون می‌کوشید تا «عامل اقتصادی» را با توجه به محدودیت‌های شناختی و اطلاعاتی به‌مثابه کنشگری معرفی نماید که در چارچوب محیط پیچیده سازمانی تصمیم می‌گیرد. در آثار سایمون، عقلانیت به معیار منطقی بودن فرایند انتخاب اطلاق می‌شود؛ اما نه عقلانیت کامل کلاسیک؛ بلکه معیاری که بر پایه «تصمیم» تعریف می‌شود. تصمیم‌فرایندی است که از طریق آن، عامل رفتار مشخصی را از میان گزینه‌های جایگزین انتخاب می‌کند؛ گزینه‌هایی که همگی براساس مقاصد یا اهدافی هم‌پایان ارزیابی می‌شوند. سایمون تأکید دارد که تعیین مقاصد صحیح به خودی خود مسئله‌ای «ارزشی» است و خارج از قلمرو علوم تجربی قرار می‌گیرد. سایمون با باور به عقلانیت محدود آن را در محدودیت‌های زیر خلاصه می‌کند:

۱. محدودیت‌های شناختی: حافظه، توجه و توان پردازش اطلاعات؛

۲. محدودیت‌های اطلاعاتی: دسترسی ناکامل به داده‌ها و پیامدهای تصمیم؛

۳. محدودیت‌های زمانی: نیاز به تصمیم‌گیری در چارچوب زمان‌بندی سازمانی.

سایمون (۱۹۵۷) نشان داد مدیران ناگزیر به «رضایت‌بخشی»^۳ به‌جای پیشینه‌سازی هستند؛ یعنی گزینه‌ای را می‌پذیرند که «کافی خوب» است. سایمون برای توصیف فرایند عقلایی تصمیم، سه مرحله را مطرح کرد:

۱. شناسایی مجموعه رفتارهای جایگزین: فهرست‌سازی گزینه‌ها؛

۲. برآورد نتایج آینده: تخمین پیامدها و احتمالات؛

۳. ارزیابی و مقایسه: سنجش گزینه‌ها براساس اهداف از پیش تعیین شده.

1. A Behavioral Model of Rational Choice
 2. Administrative Behavior
 3. bounded rationality
 4. satisfying

او می‌نویسد که در عقلانیت محدود، این فرایند اغلب با میانبرهای شناختی^۱ همراه است (Simon: 1978). عقلانیت محدود پیامدهایی نظیر کندی تصمیم‌گیری، تمرکز بر اهداف میان مدت و پیروی از قواعد سازمانی ساده شده را به دنبال دارد. این امر نیاز به بازطراحی ساختارهای سازمانی و فرایندهای تصمیم‌سازی مشارکتی را مطرح می‌کند تا از تمرکز بیش از حد قدرت تصمیم‌گیری جلوگیری شود (March & Simon: 1958).

سایمون^۲ در سراسر فعالیت خود به‌طور پیوسته تلاش کرد تا تئوری رفتار سازمانی را شکل دهد. این یک واقعیت است که وی در صحبت‌های خود به حوزه اقتصاد تاخته و آنچه را که وی درست کرده بود، فراتر از همه اینها بود. نتیجه کار وی در نهایت تبدیل به رفتار اقتصادی شد. به‌دیگرسخن، تمرکز وی کمتر بر روی «اقتصاد»^۳ به معنای خاص قرار گرفت و بیشتر سعی می‌کرد تا «عامل اقتصادی»^۴ را در نظریات خود هدف قرار دهد. گرچه این عامل لزوماً با مفهوم «فرد» برابر نیست. در نظریات وی «عقلانیت» در مرکز قرار گرفته است؛ ولی تنها عنصر موجود نیست. برای سایمون فاصله میان عقلانیت و رفتار توسط مفهومی به نام «تصمیم»^۵ به یکدیگر متصل شده است.

درواقع، انتخاب^۶ از دیدگاه سایمون گزینش یک رفتار منتخب از میان سایر رفتارهای جایگزین است. این همان رفتاری است که انجام می‌شود. حال چه آگاه باشید و یا نباشید هر رفتاری که شما در طول روز آن را انجام می‌دهید شامل انتخاب‌هایی از این دست است. تصمیم یک فرایند است که از طریق آن انتخاب صورت می‌پذیرد. عقلانیت یک معیار در تصمیم‌گیری است که به لحاظ نظری بر مبنای فرضیه‌ای است که عاملان آن را در نظر گرفته‌اند و منطقی به نظر می‌آید. به‌دیگرسخن، عوامل عقلانیت ارزشی به‌عنوان یک معیار برای انتخاب است و این به این معناست که از عقلانیت به‌عنوان یک اصل نام برده شده است. عقلانیت از دیدگاه سایمون ارتباط میان مقاصدی است که همگی با یکدیگر هم پایانی دارند و این بدان معناست که هر کدام از آنها را می‌توان به‌عنوان مقصد نهایی انتخاب نمود.

-
1. heuristics
 2. Simon
 3. the economy
 4. the economic agent
 5. decision
 6. choice

از زمانی که در اوایل دهه ۱۹۷۰ میلادی روان‌شناسان به علت‌یابی رفتار دیگران توجه زیادی نمودند و سعی کردند تا نحوه تصمیم‌گیری آنها را بررسی کنند، فرایندهای روانی پایه‌گذاری شد تا بدین وسیله بتوانند در علت‌یابی رفتارها موفق عمل نمایند. بعضی از این توجهات به‌وسیله علاقه ذاتی روان‌شناسان برانگیخته شد و اهمیت فرایندهای روان‌شناسانه را بیش‌ازپیش آشکار کرد. بسیاری از آنها نیز به‌وسیله یکسری از آزمایش‌های تجربی و یافته‌های حاصل از آن بیش از گذشته نمود یافتند و روان‌شناسان آن را «دلایل وابستگی» انسانیت به عقلانیت دانستند (Nisbett & Borgida, 1975). بسیاری از مثال‌هایی که در قضاوت‌ها و تصمیمات خود به کار برده می‌شود، از نرم‌ها و هنجارهای متعارف مدنظر عقلانیت خارج هستند و در بعضی اوقات قضاوت‌های معقول و در بعضی از اوقات خطاهای سیستماتیک و سخت از آنها بیرون می‌آید (Kahneman & Tversky, 1977).

به‌طورکلی، هنوز چالش‌هایی در بعضی از مسیرهای مورد نظر برای بهبود شیوه تصمیم‌گیری وجود دارد. قالب‌ها و خاستگاه تصمیم‌گیری متفاوت است. تصمیم‌گیری غالباً به شکل‌های فردی، گروهی و ائتلافی صورت می‌گیرد. سایمون تصمیم‌گیری را با مدیریت مترادف می‌داند و می‌گوید: مدیریت همان تصمیم‌گیری است و جوهره مدیریت را تصمیم‌گیری تشکیل می‌دهد. تصمیم‌گیری اصل و اساس برنامه‌ریزی را تشکیل می‌دهد. بدیهی است طرح، برنامه، سیاست و خط‌مشی نمی‌تواند وجود داشته باشد، مگر اینکه کسی در جایی تصمیمی گرفته باشد برای آنکه بتوان تصمیم‌های معقولی را اتخاذ کرد باید از خطاهای رایج در تصمیم‌گیری اجتناب شود (قلی‌پور، ۱۳۹۱).

جایگاه عقلانیت در کنش جمعی از نگاه فلسفه اسلامی

اگرچه فهم عقلانی از دین و آگاهی از نحوه روابط آنها در گشودن گره‌ها و نشان دادن دام چاله‌های نظری و مشکلات عملی راهگشای جوامع بشری بوده است، به‌دلیل انگیزه‌ها و سائقه‌های درونی و بیرونی مختلفی که در تبیین مکانیسم مناسبات عقل و دین در میان فیلسوفان و متألهان ادیان بزرگ وجود داشته و دارد ساحت بحث گاه چنان با مغالطات و مجادلات لفظی و غیرمنطقی آمیخته می‌شود که این سنخ مباحث باوجود کاوش‌های درازدانی که در آن صورت می‌گیرد همچنان چهره در نقاب ابهام فرو می‌برد و دامنه وسیعی از مسائل نامکشوف را در آفاق معرفت دینی منعکس می‌کند؛ به‌طوری‌که در میان

ناکامی‌ها و کامیابی‌ها و راستی‌ها و کژی‌ها چندان روشن نمی‌توان دآوری کرد. عقل در علوم مختلف به معانی متفاوتی به کار رفته است. در علم کلام عقل به معنای معقولات و قضایایی است که فهم عملی و عمومی بشر آنها را پذیرفته باشد. در باب برهان علم منطقی، عقل به معنای معقولات یقینی است که از مقدمات باب برهان است. در علم النفس عالی‌ترین مراتب درک را که درک کلیات است، عقل می‌گویند؛ اما در علم اخلاق واژه عقل به معنای عقل عملی است که در یک اصطلاح خاص به آن «علم معامله» نیز اطلاق می‌شود. به عقل نظری نیز «علم مکاشفه» گفته می‌شود. (ر.ک: بخشی، ۱۳۹۴)

در فلسفه اسلامی عقل جایگاه ویژه‌ای دارد و به‌عنوان یکی از منابع شناخت و هدایت انسان به سوی کمال و سعادت مورد تأکید قرار گرفته است. عقل در کنار وحی و سنت، دورکن اساسی در تبیین و ترویج آموزه‌های دینی و فهم صحیح از شریعت محسوب می‌شود. در فلسفه اسلامی، عقل به دو گونه اصلی تقسیم می‌شود: عقل نظری (العقل النظری) و عقل عملی (العقل العملي) (ابن سینا، ۱۳۶۴). این تمایز که ریشه در سنت ارسطویی - ابن‌سینایی دارد، بعدها در آثار مشاء و حکمای متأخر، از جمله فارابی، غزالی و ملاصدرا بازخوانی و بسط یافته است.

بنا بر تعاریفی که به عمل آمده است، عقل نظری و عملی هر کدام قلمرو جداگانه برای عقل‌ورزی دارند. موضوع عقل نظری مربوط به حقایق اشیاء است بدون اینکه به چگونگی انجام افعال بپردازد و هدف از آن شناخت تام و تأویل علت و معلول عالم هستی است و موضوع عقل عملی مربوط به حیطة عمل انسان است. به‌دیگرسخن، کنش انسانی و انتخاب رفتار است و هدف آن معطوف به اراده و عمل در حوزه زیست‌شایسته است. جایگاه حکمت نظری زمینه‌ساز شناخت هستی و خداشناسی است که به الهیات بالمعنی الاعم و الاخص تعبیر می‌شود و جایگاه حکمت عملی در راهنمای رفتار فردی (فضایل نفسانی: شجاعت، حکمت، عدالت) و معماری نظام سیاسی و اجتماعی (فضایل مدنی: قانونمندی، مشارکت، وحدت) است (بهمنیار، ۱۳۷۵).

در سنت فلسفه اسلامی، ابن‌سینا بر این باور است که مقصود از عقل عملی تدبیری در میدان عمل و نیز جزئی است و مقصود از حکمت عملی بحث از حقایق کلی ناظر به عمل است؛ همچون اصل ظلم بد است و اصل عدالت خوب است و باید عدالت ورزید؛ این قواعد امور کلی‌اند. حکمت نظری و عملی، هر دو، تحت عقل نظری قرار می‌گیرند و داده‌های خود را با تحمل عقل نظری به دست می‌آورند

(بهمینار، ۱۳۷۵، ص ۷۸۰-۸۰۰). برخلاف عقل عملی که ناظر به تدبیر امور جزئی است و معطوف به اراده و عمل است. مقصود از عقل عملی، عقل عملی تدبیری سر صحنه به نحو جزئی است. مشاء معتقد است تحصیل قواعد کلی (نه امور جزئی عملی) هویتاً از عقل نظری نشئت می‌گیرد؛ هرچند در حیطة حکمت عملی باشد.

ملاصدرا در حکمت متعالیه تصریح می‌کند که «عقل عملی» از «عقل نظری» متمایز است؛ زیرا در ساحت طریق و تهذیب نفسانی و شئون عرفان عملی دخالت دارد. او «عقل تدبیری» را سفری می‌داند که از طریق تمرینات اخلاقی و ذکر الهی به مرحله شهود و کشف حقایق عملی می‌رسد (الشیرازی، ۱۹۸۱، ج ۹). به‌طورکلی، تمایز عقل نظری از عقل عملی در فلسفه اسلامی نه صرفاً شکاف معرفت‌شناختی که نشانه دو ساحت مکمل حکمت است: یکی به شناخت عالم و پروردگار می‌پردازد و دیگری به تنظیم زندگی شایسته در پرتو آن شناخت.

در مسیر فکری ابن‌سینا و ملاصدرا، حکمت عملی جایگاهی فراتر از «کاربرد» یافته و در مقام منبع استخراج نظام اخلاقی و سیاسی مستقل ظهور کرده است. این تأکید بر سنخیت حکمت عملی، پاسخ اجتهادی به نیازهای معاصر در حوزه اخلاق کاربردی و سیاست حکیمانه فراهم می‌کند. با این تقریر از عقلانیت در فلسفه اسلامی، می‌توان علوم کاربردی مانند علم مدیریت، علوم تربیتی و امثال آن را در زمره حکمت عملی جایابی کرد. گرچه این نوع از حکمت ذیل عقل نظری جای می‌گیرد؛ اما قلمرو آن دستیابی به قواعد کلی در قلمرو عمل می‌باشد و این برخلاف عقل عملی است که قلمرو آن جزئی و معطوف به نیت و اراده است.

بنابراین، علم مدیریت در زمره حکمت عملی جای می‌گیرد. مدیریت، در مقام اجرا، در زمره عقل عملی و معطوف به نیت و اراده قرار می‌گیرد. حکمت عملی ناظر به دانش در حیطة مدیریت است که از ویژگی کلی‌یابی بایدها و نبایدها در قلمرو عمل است و زیرمجموعه عقل نظری است. عقل عملی از ویژگی جزئی‌یابی بایدها و نبایدها در قلمرو عملی است و معطوف به نیت و اراده است.

نتیجه‌گیری

مفهوم عقلانیت در علوم اجتماعی به‌عنوان یک پدیده چندبعدی، تاریخی و اجتماعی نقش محوری در فهم رفتارهای فردی و ساختارهای اجتماعی ایفا می‌کند. این مفهوم از سنت‌های فلسفی کلاسیک تا رویکردهای مدرن و انتقادی تکامل یافته و در حوزه‌های مختلفی مانند فلسفه، جامعه‌شناسی، اقتصاد، مدیریت و روان‌شناسی بررسی شده است. در این راستا چند نکته کلیدی قابل استخراج است:

۱. تنوع و تکثر مفهومی: عقلانیت به‌صورت یک مفهوم یکپارچه تعریف نمی‌شود؛ بلکه در قالب انواع مختلفی مانند عقلانیت ابزاری، ارزشی، نظری و عملی و... دسته‌بندی می‌شود. ماکس وبر با ارائه چهار نوع کنش اجتماعی (عقلانی معطوف به هدف، عقلانی معطوف به ارزش، سنتی و عاطفی) چارچوبی برای تحلیل عقلانیت در بسترهای اجتماعی فراهم کرد. این تنوع نشان‌دهنده آن است که عقلانیت همواره در تعامل با زمینه‌های فرهنگی، عاطفی و ساختاری قرار دارد.

۲. نقش منابع معرفتی: در تحلیل معرفت‌شناختی، منابعی مانند ادراک، حافظه، آگاهی و دلیل به‌عنوان پایه‌های شکل‌گیری عقلانیت مطرح شده‌اند. این منابع در تعامل با یکدیگر شبکه‌ای از دانش و باورها را ایجاد می‌کنند که هیچ‌کدام به تنهایی کفایت معرفتی ندارند. برای مثال، ادراک بدون آگاهی یا حافظه بدون ارتباط با تجربیات گذشته ناقص خواهد بود.

۳. نقد عقلانیت کلاسیک: عقلانیت ابزاری مدرن، که بر کنترل و مهندسی پدیده‌ها تأکید دارد از سوی اندیشمندانی مانند هابرماس، نیچه و هایدگر مورد نقد قرار گرفته است. هابرماس با معرفی «عقل ارتباطی» بر اهمیت تفاهم و تبادل نمادین بین افراد تأکید کرد و نشان داد که عقلانیت نباید صرفاً به حوزه‌های فنی و ابزاری محدود شود.

۴. عقلانیت در فلسفه اسلامی: در سنت فلسفه اسلامی، تمایز بین عقل نظری (مربوط به شناخت حقایق) و عقل عملی (مربوط به حوزه عمل و اخلاق) از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. این تمایز نه تنها به جنبه‌های معرفت‌شناختی، بلکه کاربردهای عملی در حوزه‌های مدیریت و سیاست‌گذاری را نیز دربرمی‌گیرد.

عقلانیت به‌عنوان یک مفهوم پویا و چندساحتی درک عمیق‌تری از رفتارهای انسانی و ساختارهای اجتماعی ارائه می‌دهد و در تئوری پردازی‌های علمی مانند مدیریت، سیاست‌گذاری و اخلاق نیز نقش

اساسی ایفا می‌کند. با توجه به نقدهای وارد شده به عقلانیت ابزاری ضرورت بازتعریف عقلانیت در قالب تعاملات ارتباطی و ارزش‌محور بیش از پیش آشکار می‌شود. در نهایت تلفیق رویکردهای نظری و عملی می‌تواند به ایجاد مدل‌های جامع‌تری از عقلانیت بینجامد که هم به نیازهای علمی پاسخ دهد و هم کارآمدی عملی داشته باشد.

منابع

- اباذری، یوسف (۱۳۸۷). خرد جامعه‌شناسی. تهران: طرح نو.
- ابن‌سینا، ابوعلی بن حسین (۱۳۶۴). النجاة من الغرق فی بحر الضلالات. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- آراسته خو، محمد (۱۳۸۱)، نقد و نگرش بر فرهنگ اصطلاحات علمی و اجتماعی، تهران: چاپخش
- بابایی، سحر، و توکلی، غلامرضا (۱۳۹۶). احصاء عقلانیت‌های پایه در فرایند سیاست‌گذاری عمومی، سیاست‌گذاری عمومی، دوره ۳، ش ۱، ۶۳-۸۲.
- بخشی، عباس (۱۳۹۴). عقلانیت در دین و تفکر فلسفی ابن‌سینا. تهران: سوره مهر
- برزنجی، نوید، بختیاران، مریم، و شیبانی، فیروزه (۱۴۰۱). چستی ادراک در نسبت با رازآمیزی آثار هنری مدرن براساس اندیشه مرلوپونتی. جلوه هنر، ۱۵، ۷-۲۰.
- بهمینیار، ابوالحسن (۱۳۷۵). التحصیل. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- بیرو، آلن (۱۳۷۵)، فرهنگ علوم اجتماعی انگلیسی فرانسه فارسی، ترجمه: باقر ساروخانی، تهران، کیهان
- دانایی فرد، حسن، و کاظمی، سیدحسین. (۱۳۸۹). ارتقای پژوهش‌های تفسیری در سازمان: مروری بر مبانی فلسفی و فرایند اجرای روش پدیدارنگاری. مطالعات مدیریت بهبود و تحول، ۲۰(۶۱)، ۱۲۱-۱۴۷
- دانایی فرد، حسن؛ الوانی، سیدمهدی (۱۳۹۰). گفتارهایی در فلسفه تئوری‌های سازمان‌های دولتی. تهران: صفار.
- سویینی، بیل مک، قاسمی، محمدعلی، و آهنی، محمدرضا (۱۳۹۰). مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی امنیت. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- الشیرازی، محمد صدرالدین (۱۹۸۱). الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة. ج ۹، قم: المصطفوی.
- قلی‌پور، آرین (۱۳۹۱). مدیریت منابع انسانی (مفاهیم، تئوری‌ها و کاربردها). تهران: سمت.
- واعظی، رضا، و محمدی، حامد (۱۳۹۲). تأملی بر مفهوم عقلانیت در سازمان، کار و جامعه، ۱۵۸، ۹-۱۶.

Reference

- Barros, G. (2010). Herbert A. Simon and the Concept of Rationality: Boundaries and procedures. *Brazilian Journal of Political Economy*, 30(3), 455-472.
- Bealer, G. (1998). Intuition and the Autonomy of Philosophy. In *Rethinking Intuition*, Rowman & Littlefield.
- Bernecker, S. (2010). *Memory: A philosophical study*. Oxford University Press.
- Browning, D. S., & Fiorenza, F. S. (1992). *Habermas, modernity, and public theology*.
- Burge, T. (2011). Self and self-understanding. *The Journal of Philosophy*, 108(6/7), 287-383.
- Chalmers, D. (2010). *The Character of Consciousness*. Oxford University Press.
- Chalmers, D. J. (1997). *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory*. Oxford Paperbacks.
- Goodale, Ralph. (2020) *Schopenhauer and Pessimism in Nineteenth Century English Literature*. Published online by Cambridge University Press: 02 December 2020
- Habermas, J. (2015). *Knowledge and human interests*. John Wiley & Sons
- Heidegger, M. (1977). *Basic writings: from Being and time (1927) to The task of thinking (1964)*.
- Hume, D. (2000). *A treatise of human nature*. Oxford University Press.
- Kahneman, D., & Tversky, A. (1977). Intuitive prediction: Biases and corrective procedures.
- Kalberg, S. (1980). "Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History." *American Journal of Sociology*, 85(5), 1145-1179
- Kalberg, S. (2012). *Max Weber's Comparative-Historical Sociology*. Polity Press
- Kalberg, S. (2021). *Max Weber's sociology of civilizations: a reconstruction*. Routledge.
- Kelly, T. (2003). Epistemic rationality as instrumental rationality: *A critique*. *Philosophy and phenomenological research*, 66(3), 612-640.
- Lee, B. D. (2002). Shoemaker on second-order belief and self-deception. *Dialogue: Canadian Philosophical Review/Revue canadienne de philosophie*, 41(2), 279-290

- Loftus, E. F. (1997). Memory for a past that never was. *Current directions in psychological science*, 6(3), 60-65
- Lukács, G. (1972). *History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics*. MIT Press.
- Mestrovic, S. (2017). *Durkheim and postmodern culture*. Routledge.
- Nagel, Thomas (Oct., 1974) What Is It Like to Be a Bat? *The Philosophical Review* Vol. 83, No. 4, pp. 435-450 (16 pages) Published By: Duke University Press.
- Nietzsche, F. W. (1961). *Thus Spoke Zarathustra: A Book for Everyone and No One*. R. J. Hollingdale (Editor, Translator, Introduction). Penguin Books.
- Nisbett, R. E., & Borgida, E. (1975). Attribution and the psychology of predictions of behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 32(5), 968-979.
- Porter, M. (1996). "What is Strategy?" *Harvard Business Review*.
- Pryor, J. (2000). The skeptic and the dogmatist. *Noûs*, 34(4), 517-549
- Sellars, W. (1963). *Science, Perception And Reality, Empiricism and the Philosophy of Mind*. Harvard University Press.
- Shoemaker, S. (1996). *The First-Person Perspective and Other Essays*. Cambridge University Press.
- Simon, H. A. (1947). *Administrative Behavior: a Study of Decision-Making Processes in Administrative Organization*
- Simon, H. A. (1955). A Behavioral Model of Rational Choice. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 69, No. 1
- Simon, H. A. (1957). *Models of man: social and rational; mathematical essays on rational human behavior in society setting*. New York: Wiley
- Spracklen, K. (2009). Habermas and communicative and instrumental rationality. In *The Meaning and Purpose of Leisure: Habermas and Leisure at the End of Modernity* (pp. 31-51). London: Palgrave Macmillan UK.
- Stenmark, M. (1999). Rationality and religious commitment. *Studia theologica*, 53(2), 132-144.
- Turner, I. (2006). Rationality, Foolishness and Adaptive Intelligence. *Henley Manager Update*, 17(4), 33-47.
- Weber, M. (1946). *From Max Weber: Essays in Sociology* (Translated by H. Gerth & C. Wright Mills). Oxford University Press

- Weber, M. (1958). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Charles Scribner's Sons.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society* (Edited by G. Roth & C. Wittich). University of California Press.
- Order of sources by date
- Abazari, Yousef (1387). *Sociological Reason*. Tehran: Tarh No
- Al-Shirazi, Muhammad Sadr al-Din (1050). *Al-Hikmah al-Mutawaliyyah fi al-Asfar al-Aqliyyah al-Rab'ah*. Vol. 9, Qom, Al-Mustafawi.
- Avicenna, Abu Ali ibn Husayn (1364). *Survival from Drowning in the Sea of Misguidance*. Tehran, Tehran University Press
- Arasteh Kho, Mohammad (1381), *Criticism and attitude towards the dictionary of scientific and social terms*, Tehran: Chapakhsh
- Babaei, Sahar; Tavakoli, Gholamreza. (2017). Survey of Basic Rationality in the Public Policy-Making Process, *public policy making*, 1, 63-82
- Bahmanyar, Abolhasan (1375). *Graduated*. Tehran, Scientific and Cultural Publishing Company
- Birou, Alain (1375), *Dictionary of English-French-Persian Social Sciences*, translated by Baqer Sarukhani, Tehran, Kayhan
- Danaeifard, Hassan, and Kazemi, Seyed Hossein. (1389). Promoting interpretive research in organizations: A review of the philosophical foundations and the process of implementing the phenomenological method. *Improvement and Change Management Studies*, 20(61), 121-147
- Bakhshi, Abbas (2015). *Rationality in Religion and the Philosophical Thought of Avicenna*. Tehran: Surah Mehr
- Barzanji, Navid; Bakhtiaran, Maryam; Sheibani, Firoozeh. (1401). What is Perception in Relation to the Mysteriousness of Modern Artworks Based on Merleau-Ponty's Thought. *Jalveh Honar*, 15, 7-20
- Danaeifard, Hassan; Alvani, Seyed Mehdi. (2011). *Discourses in the Philosophy of Theories of Governmental Organizations*. Tehran: Saffar
- Gholipour, Arian (2012). *Human Resource Management (Concepts, Theories and Applications)*. Tehran: Organization for the Study and Compilation of University Humanities Books (SAMAT)

- Sweeney, Bill Mack; Ghasemi, Mohammad Ali; Aheni, Mohammad Reza. (2011). Introduction to the Sociology of Security. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies
- Vaezhi, Reza; Mohammadi, Hamed. (2013). Reflection on the Concept of Rationality in *Organizations*, 158, 9-16

